

ΚΛΙΜΑΤΙΚΕΣ ΔΙΚΕΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Γιώργος Μπάλιας

Δικηγόρος, Αν. Καθηγητής,
Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η κλιματική αλλαγή, η απώλεια της βιοποικιλότητας και η ρύπανση του ατμοσφαιρικού αέρα αποτελούν τα μείζονα προβλήματα της εποχής μας σε πλανητική κλίμακα. Ειδικότερα, η κλιματική αλλαγή έχει προσλάβει επείγοντα χαρακτήρα, δεδομένου ότι για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας η μέση θερμοκρασία του πλανήτη είναι κατά 1,8°C υψηλότερη σε σχέση με τα προβιομηχανικά επίπεδα (1850-1900)¹. Ενόψει αυτής της πραγματικότητας, οι σύγχρονες οργανωμένες κοινωνίες θέσπισαν ένα πολυεπίπεδο πλαίσιο οικολογικής ή πράσινης μετάβασης². Ως τέτοιο νοείται η διαδικασία κοινωνικής, οικονομικής και θεσμικής αλλαγής προς ένα μοντέλο οργάνωσης των ανθρώπινων κοινωνιών που θα είναι πιο συμβατό με την ισορροπία του πλανήτη και την οικοδόμηση ενός «οικολογικού πολιτισμού», όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στο Σύνταγμα της Κίνας. Στο νομικό επίπεδο, το δίκαιο της οικολογικής μετάβασης συνιστά ένα νέο νομικό παράδειγμα, που το καθιστά ένα εργαλείο κοινωνικοοικονομικής και κοινωνικο-οικολογικής εξέλιξης προς μια βιώσιμη ανάπτυξη σε συνδυασμό, όπως είναι προφανές, με τις δικαστικές αποφάσεις. Ειδικότερα, η κανονιστική και δικαστική διεπαφή «δημιουργεί ένα κίνημα που καθιστά εφικτή, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις, την ενσωμάτωση και την συμφιλίωση των πολλαπλών περιορισμών των συστημάτων –εθνικό και διεθνές– τα οποία αρχικά στηρίζονταν σε διαφορετικά μοντέλα»³.

Σε αυτό το πλαίσιο, που μόλις περιγράψαμε αδρά, διεξάγονται σε πλανητική κλίμακα οι λεγόμενες κλιματικές δίκες που

¹ UNEP, Emissions Gap Report 2023.

² B. J. Preston, *Changing climate law and governance: A multi-level perspective*, Global Policy 2023, σελ. 1-12.

³ M. Delmas-Marty, *Le pluralisme ordonné. Les forces imaginantes du droit* (II), 2006, σελ. 63.

έχουν πολυδιάστατο χαρακτήρα και περιεχόμενο⁴. Οι κλιματικές δίκες έχουν το χαρακτηριστικό ότι αποσπών το κλιματικό ζήτημα από τον χώρο της διπλωματίας και το εισάγουν στη δημόσια σφαίρα και στα δικαστήρια. Αυτό συμβαίνει παντού στον κόσμο και, φυσικά, στην Ευρώπη, όπου από το 2015 έως σήμερα έχουν διεξαχθεί πάνω από τριάντα πέντε κλιματικές δίκες, ενώ είναι σε εξέλιξη περί τις εκατόν πενήντα.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στην Ευρώπη τα δικαστήρια (όλων των βαθμών) που επιλαμβάνονται αυτών των υποθέσεων είναι κυρίως τα εθνικά δικαστήρια, τα οποία, για να χρησιμοποιήσουμε την πολύ ωραία με τη μεταφορική έννοια, φράση της Mireille Delmas-Marty, έχουν καταστεί «οι οργανωτές των clouds» (το cloud είναι μια μεταφορά για το καθολικό δίκτυο απομακρυσμένων servers που λειτουργεί σαν ένα ενιαίο οικοσύστημα που συνδέεται με το internet)⁵. Η νομική βάση των προσφυγών ποικίλει, ανάλογα με τα αιτήματα. Έτσι, αυτή μπορεί να αναζητηθεί στο ιδιωτικό, το συνταγματικό, το διεθνές δίκαιο, στην ΕΣΔΑ και στις εθνικές νομοθεσίες. Το σημαντικότερο στοιχείο που αναδείχθηκε σε πολλές από τις κλιματικές δίκες, όχι μόνο στην Ευρώπη αλλά παγκόσμια, είναι η αναγνώριση από τα δικαστήρια του συνδέσμου μεταξύ της κλιματικής αλλαγής και των δικαιωμάτων του ανθρώπου σε υποθέσεις, μάλιστα, διαφορετικών δικαιοδοσιών⁶.

Σε αυτό σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν διάφορα όργανα του ΟΗΕ για τα ανθρώπινα δικαιώματα που εξέδωσαν γνώμες που αφορούν τη σχέση της κλιματικής αλλαγής με τα ανθρώπινα δικαιώματα⁷ ή εξέδωσαν απόφαση επί ατομικών προσφυγών με αναφορά στην κλιματική αλλαγή⁸. Επίσης η Γ.Σ. του Συμβουλίου της Ευρώπης εξέδωσε Σύσταση για ένα νέο πρωτόκολλο στην ΕΣΔΑ σχετικά με το δικαίωμα σε ένα ασφαλές, καθαρό, υγιές και βιώσιμο περιβάλλον⁹.

I. ΟΙ ΚΛΙΜΑΤΙΚΕΣ ΔΙΚΕΣ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΟΛΩΝ (ΣΧΕΔΟΝ) ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΟΔΟΣΙΩΝ

1. ΔΕΕ

Το ΔΕΕ ασχολήθηκε για πρώτη φορά με την προστασία του κλίματος στην υπόθεση *Carvalho κατά Κοινοβουλίου και Συμβουλίου*¹⁰, με αφορμή προσφυγή δέκα οικογενειών σχετικά με την παράλειψη θέσπισης της αναγκαίας νομοθεσίας για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής μέσω της μείωσης των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου (Ατθ). Η προσφυγή απορρίφθηκε στο στάδιο του παραδεκτού, τόσο από το Γενικό Δικαστήριο όσο και από το ΔΕΕ, λόγω έλλειψης

⁴ J. Peel/R. Towler, *Recipe for Success? Lessons for Strategic Climate Litigation from the Sharma, Neubauer, and Shell Cases*, *German Law Journal* 22/2021, σελ. 1484-1498.

⁵ M. Delmas-Marty, *Le pluralisme ordonné*, ό.π. σελ. 266.

⁶ C. Warnock/B. J. Preston, *Climate Change, Fundamental Rights, and Statutory Interpretation*, *Journal of Environmental Law* 35(3) 2023, σελ. 521.

⁷ Βλ. ενδεικτικά, Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR) 'Statement: Climate Change and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights' UN Doc E/C.12/2018/1 (31.10.2018) para 6.

⁸ Βλ. ενδεικτικά, Human Rights Committee, *Teitiota v New Zealand*, Communication No 2728/2016)· *Daniel Billy and others v. Australia (Torres Strait Islanders Petition)*, United Nations Human Rights Committee, CCPR/C/135/D/3624/2019, 23.09.2022 (United Nations Human Rights Committee).

⁹ Parliamentary Assembly of the Council of Europe, 'Recommendation No 2211, Anchoring the Right to a Healthy Environment: Need for Enhanced Action by the Council of Europe' (29.09.2021) para 3.1.

¹⁰ Γενικό Δικαστήριο, 08.05.2019, T-330/18· ΔΕΕ, 25.03.2021, C-565/119P.

εννόμου συμφέροντος, καθώς δεν πληρώθηκε η προϋπόθεση του ατομικού με την έννοια του άρθρου 263 ΣΛΕΕ.

2. ΕΔΔΑ

Έως σήμερα, αρκετές υποθέσεις είναι σε εκκρεμότητα ενώπιον του ΕΔΔΑ. Πρόκειται για υποθέσεις που έχουν ήδη εκδικαστεί (και στις οποίες αναφερόμαστε στη συνέχεια): *Carême* κατά Γαλλίας, ν. 7189/21· *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz* & al. κατά Ελβετίας, ν. 53600/20· *Duarte Agostinho* & al. κατά Πορτογαλίας και 32 άλλων κρατών, ν. 39371/20. Επίσης, υποθέσεις που πρόκειται να εκδικαστούν στο μέλλον είναι οι εξής: *Greenpeace Nordic* & al. κατά Νορβηγίας, ν. 34068/21 (οι προσφεύγοντες επικαλούνται τα άρθρα 2, 8, 13 και 14 της ΕΣΔΑ σχετικά με την έγκριση της Νορβηγίας για έρευνα υδρογονανθράκων)· *Norwegian Grandparents* κατά Νορβηγίας, ν. 19026/21 (η προσφυγή είναι ίδια με την προηγούμενη [*Greenpeace Nordic* & al.])· *Uricchio* κατά Ιταλίας και 31 άλλων κρατών, ν. 14615/21 (οι προσφεύγοντες επικαλούνται τα άρθρα 2, 8, 13 και 14 της ΕΣΔΑ σχετικά με τις εκπομπές ΑτΘ από 23 κράτη μέλη που προκαλούν υπερθέρμανση του πλανήτη και έχει ως συνέπεια τα ακραία καιρικά φαινόμενα)· *De Conto* κατά Ιταλίας και 32 άλλων κρατών, ν. 14620/21 (η προσφυγή είναι ίδια με την προηγούμενη [*Uricchio*])· *Mullner* κατά Αυστρίας, ν. 18859/21 (ο προσφεύγων επικαλείται τα άρθρα 2, 6, 8 και 13 της ΕΣΔΑ σχετικά με την παράλειψη της Αυστρίας να λάβει τα αναγκαία και κατάλληλα μέτρα ώστε να επιτευχθούν οι στόχοι της Συμφωνίας του Παρισιού)· *Subeste et al.* κατά Αυστρίας και 11 άλλων κρατών, ν. 31925/22, 31932/22, 31938/22, 31943/22 και 31947/22 (οι προσφεύγοντες, κάτοικοι 5 διαφορετικών χωρών, επικαλούνται τα άρθρα 2, 3, 8 και 14 της ΕΣΔΑ σχετικά με την Energy Charter Treaty, που δεν επιτρέπει στα κράτη μέλη της να λάβουν άμεσα μέτρα για την κλιματική αλλαγή)· *Engels* κατά Γερμανίας, ν. 46906/2022 (οι προσφεύγοντες επικαλούνται τα άρθρα 2 και 8 της ΕΣΔΑ σχετικά με την ανεπάρκεια του γερμανικού νόμου για την προστασία του κλίματος, ο οποίος δεν επιβάλλει τη λήψη των αναγκαίων μέτρων για τη μείωση των εκπομπών ΑτΘ ώστε να επιτευχθούν οι στόχοι της Συμφωνίας του Παρισιού). Τέλος, να σημειωθεί ότι σε δύο υποθέσεις, οι προσφυγές απορρίφθηκαν ως απαράδεκτες διότι ασκήθηκαν από ΜΚΟ. Πρόκειται για τις υποθέσεις *Humane being v UK* (01.12.2022) και *Plan B Earth v UK* (13.12.2022).

Στην υπόθεση *Duarte Agostinho*, νέοι από την Πορτογαλία, ηλικίας από 10 έως 23 ετών, προσέφυγαν εναντίον τριάντα τριών κρατών ζητώντας να αναγνωριστεί η ευθύνη των κρατών για την κλιματική αλλαγή, συνεπεία της οποίας προσβάλλονται οι συνθήκες ζωής και η υγεία τους στη βάση της αρχής της διαγενεακής ισότητας. Λαμβανομένου υπόψη του κατεπείγοντος και του δυσανάλογου βάρους που παρουσιάζει γι' αυτούς η προηγούμενη εξάντληση των εθνικών ένδικων μέσων, ζήτησαν από το ΕΔΔΑ να επιληφθεί του ζητήματος, χωρίς να έχουν εξαντληθεί προηγουμένως τα εσωτερικά ένδικα μέσα. Το ΕΔΔΑ έθεσε σε όλα τα μέρη ζητήματα αναφορικά με τα άρθρα 1, 2, 3, 8, 14, 34 της ΕΣΔΑ και του άρθρου 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου.

Σε μια δεύτερη υπόθεση (*Verein KlimaSeniorinnen Schweiz* κατά Ελβετίας) μια ΜΚΟ ηλικιωμένων γυναικών ζήτησαν να καταδικαστεί η Ελβετία για τις παραλείψεις σχετικά με την προστασία του

κλίματος, θεωρώντας ότι η κλιματική αλλαγή και οι επιπτώσεις της τις αφορά άμεσα εξαιτίας των προβλημάτων υγείας που αντιμετωπίζουν κατά τη διάρκεια των καυσώνων, οι οποίοι επιδρούν αρνητικά στις συνθήκες ζωής τους, που προστατεύονται από τα άρθρα 2 και 8 της ΕΣΔΑ. Το ΕΔΔΑ έθεσε στα διάδικα μέρη το ζήτημα σχετικά με το παραδεκτό της προσφυγής σε ό,τι αφορά την, κατά το άρθρο 34 της ΕΣΔΑ, ιδιότητα του «θύματος» παραβίασης ενός από τα επικαλούμενα άρθρα της ΕΣΔΑ, συνεπεία των παραλείψεων της Ελβετίας να τις προστατεύσουν αποτελεσματικά από τις επιπτώσεις της υπερθέρμανσης του κλίματος. Να σημειωθεί ότι το ζήτημα των συνεπειών της κλιματικής υπερθέρμανσης στην υγεία τους απορρίφθηκε από τα δικαστήρια της Ελβετίας όλων των βαθμών.

Σε μια τρίτη υπόθεση (*Carême κατά Γαλλίας*) το ΕΔΔΑ εκδίκασε προσφυγή του Δημάρχου της πόλης Grande-Synthe, με την οποία ζήτησε να αναγνωρισθεί η ευθύνη της Γαλλίας, που συνίσταται στην παράλειψη να λάβει τα κατάλληλα μέτρα ώστε να αντιμετωπιστούν οι επιπτώσεις της κλιματικής υπερθέρμανσης. Να σημειωθεί ότι ο προσφεύγων είχε ασκήσει προσφυγή για το ίδιο ζήτημα στο γαλλικό Conseil d'État αλλά απορρίφθηκε ως απαράδεκτη λόγω έλλειψης εννόμου συμφέροντος, ενώ αναγνωρίστηκε έννομο συμφέρον στον δήμο Grande-Synthe.

3. ΕΘΝΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

A. Εισαγωγικά σχόλια

Στις κλιματικές δίκες στην Ευρώπη προσφεύγοντες ή ενάγοντες είναι ΜΚΟ, δήμοι ή περιφέρειες ή φυσικά πρόσωπα και καθών ή εναγόμενοι είναι είτε τα κράτη είτε ιδιωτικές επιχειρήσεις. Ανάμεσα στους προσφεύγοντες-ενάγοντες, εκτός από τους παραπάνω είναι –σε μία περίπτωση– και δέντρα που θεωρήθηκε ότι αποτελούν υποκείμενα δικαίου. Συγκεκριμένα, στο Βέλγιο, στην υπόθεση *Klimaatzaak* η αγωγή ασκήθηκε από ΜΚΟ και έκαναν παρέμβαση περισσότερα από ογδόντα δέντρα. Το Πρωτοδικείο έκανε εν μέρει δεκτή την αγωγή αλλά θεώρησε ότι η παρέμβαση ασκήθηκε απαραδέκτως, για τον λόγο ότι το βελγικό δίκαιο δεν αναγνωρίζει τη φύση ως υποκείμενο δικαίου. Έχει ασκηθεί έφεση από τη ΜΚΟ, κυρίως για τον λόγο ότι το Δικαστήριο αναγνώρισε μεν την ευθύνη του κράτους καθόσον η κλιματική πολιτική του δεν είναι η κατάλληλη και, συνεπώς, παραβιάζει τα δικαιώματα του ανθρώπου, δεν υποχρέωσε ωστόσο το Βέλγιο να επιβάλει μέτρα μετριασμού. Η απόφαση του Εφετείου αναμένεται πολύ σύντομα.

Τα τελευταία χρόνια πολλαπλασιάζονται οι δίκες με καθών ή εναγόμενες ιδιωτικές επιχειρήσεις. Στην υπόθεση *Shell*, στις Κάτω Χώρες, το Δικαστήριο καταδίκασε την εταιρεία σε πρώτο βαθμό. Στη Γαλλία, στην υπόθεση *Les amis de la terre*, έξι ΜΚΟ ενήγαγαν την εταιρεία TotalEnergies ενώπιον του Πρωτοδικείου του Παρισιού για έλλειψη προσήκουσας επιμέλειας σε ό,τι αφορά τα ανθρώπινα δικαιώματα και το περιβάλλον στην Ουγκάντα όπου δραστηριοποιείται. Το Δικαστήριο έκρινε ότι η αγωγή ασκήθηκε απαραδέκτως και την απέρριψε. Ασκήθηκε έφεση εναντίον της απόφασης. Επίσης, ΜΚΟ ενήγαγαν την ίδια εταιρεία TotalEnergies διότι με τις διαφημίσεις ορυκτών καυσίμων παραπλανούν τους καταναλωτές. Άξια μνείας είναι η υπόθεση του περουβιανού αγρότη *Lluya*, που διεξάγεται στη Γερμανία και πρόκειται για αγωγή του με την οποία ζητεί αποζημίωση από εταιρεία παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας.

B. Προβολή νέων λόγων και ισχυρισμών

Οι κλιματικές δίκες διαφέρουν από εκείνες που αφορούν το περιβάλλον γενικότερα διότι σε αυτές προβάλλονται νέοι λόγοι και ισχυρισμοί. Τέτοιοι είναι: α) η έλλειψη της αναγκαίας κλιματικής φιλοδοξίας των κρατών που τίθεται υπό δικαστικό έλεγχο, β) η σχέση της κλιματικής αλλαγής με τα θεμελιώδη δικαιώματα, γ) Η βλάβη και η αποκατάστασή της από τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής.

α. Η κλιματική φιλοδοξία

Η κλιματική φιλοδοξία αφορά την προσπάθεια μείωσης των εκπομπών Ατθ ανεξάρτητα από το εάν υπάρχει νομοθετικό πλαίσιο για την υποχρέωση της κλιματικής προσπάθειας (*Urgenda, Klimaatszaak*) ή αν αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο του ελέγχου νομιμότητας (*Carvalho, Neubauer*). Το Ανώτατο Δικαστήριο της Ιρλανδίας ακύρωσε το σχέδιο για το κλίμα της κυβέρνησης για λόγους που αφορούν την ανεπάρκεια του σχεδίου που δεν ανταποκρίνονταν στις απαιτήσεις του εθνικού νόμου του 2015. Στην υπόθεση *Urgenda* η έλλειψη της αναγκαίας κλιματικής φιλοδοξίας συνιστά πταίσμα που λειτουργεί εις βάρος της ενάγουσας. Το ίδιο συμβαίνει και στην υπόθεση *Klimaatszaak*, στην οποία ήδη αναφερθήκαμε. Στην υπόθεση *Carvalho* η προσφυγή είχε ως αίτημα να αναγνωρισθεί ότι οι στόχοι της ΕΕ έως το 2030 ήταν ανεπαρκείς σχετικά με την επίτευξη του στόχου της Συμφωνίας του Παρισιού και με την εγγύηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων στη ζωή, την υγεία και την ιδιοκτησία.

β. Τα θεμελιώδη δικαιώματα

Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι σε πολλές υποθέσεις, σε παγκόσμια κλίμακα, τα δικαστήρια αναγνώρισαν τον σύνδεσμο μεταξύ κλιματικής αλλαγής και δικαιωμάτων του ανθρώπου και, κυρίως, το δικαίωμα στη ζωή. Χαρακτηριστικές υποθέσεις είναι: *Neubauer κατά Γερμανίας*, Bundesverfassungsgericht [Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο] 1 BvR 2656/18, 24.03.2021, [148]· *Κάτω Χώρες κατά Urgenda* [Ανώτατο Δικαστήριο Κάτω Χωρών] 19/00135, 20.12.2019 [5.6.2]· *Friends of the Irish Environment CLG κατά Ιρλανδίας* [Ανώτατο Δικαστήριο Ιρλανδίας] 205/19, 31.07.2020 [8.14]· *Friends of the Earth Netherlands (Milieudefensie) κατά Royal Dutch Shell* [Πρωτοδικείο Χάγης] C/09/571932/HAZA19-379, 26.05.2021 [4.4.28]· *Leghari κατά Πακιστάν* [Ανώτατο Δικαστήριο Πακιστάν] 2018 LHC 132 [12]· *Bernard κατά Duban Papua New Guinea National Court of Justice* N6299, 27.05.2016 [106]· *Morua κατά China Harbour Engineering Co (PNG) Ltd Papua New Guinea National Court of Justice* N8188, 07.02.2020 [56]· *Farooque κατά Μπαγκλαντές* (2002) 22 BLD (HCD) 345 [Ανώτατο Δικαστήριο του Μπαγκλαντές]· *Court (on its own motion) κατά Κράτους του Himachal Pradesh* [Εθνικό Πράσινο Δικαστήριο της Ινδίας] Application No 237/2013, 06.02.2014· *Mansoor Ali Shah κατά Punjab* 2007 CLD 533 [Lahore Ανώτερο Δικαστήριο].

Στην υπόθεση *Urgenda* ήταν η πρώτη φορά που ένα εθνικό δικαστήριο στην Ευρώπη αναγνώρισε τον σύνδεσμο του κλίματος και των θεμελιωδών δικαιωμάτων στο πλαίσιο του αστικού κώδικα από τη μια πλευρά, και της ΕΣΔΑ (άρθρα 2 και 8) από την άλλη. Έκτοτε, το ζήτημα της παραβίασης των θεμελιωδών δικαιωμάτων το συναντούμε στις υποθέσεις *Klimaatszaak*

(Βέλγιο 2021), *Neubauer* (Γερμανία 2021), *People v Arctic Oil* (Νορβηγία 2021), *Credit Suisse* (Ελβετία 2021). Όπως επισημάνθηκε παραπάνω, στις υποθέσεις *Duarte Agostinho*, *Verein KlimaSeniorinnen*, *Carême*, όπως επίσης στην υπόθεση *Greenpeace Nordic*, το ΕΔΔΑ κλήθηκε να εξετάσει κατά πόσο υπάρχει παραβίαση των άρθρων 2 και 8 της ΕΣΔΑ σε σχέση με τους κινδύνους από την κλιματική αλλαγή.

Στην υπόθεση *Duarte Agostinho* το ζήτημα στο οποίο κλήθηκε να απαντήσει το ΕΔΔΑ ήταν ο σεβασμός, εκ μέρους των τριάντα τριών κρατών, των θετικών υποχρεώσεων που υπέχουν σύμφωνα με τα άρθρα 2 (το δικαίωμα στη ζωή), 8 (το δικαίωμα της σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής) και 14 (δικαίωμα στη μη διάκριση) έναντι των προσφευγόντων, πολλοί εξ αυτών ανήλικοι, ενόψει του κλιματικού κινδύνου. Η ίδια επιχειρηματολογία απαντάται και στην υπόθεση *Verein KlimaSeniorinnen*, αυτή τη φορά όμως ο σεβασμός των ως άνω άρθρων αφορά ηλικιωμένες γυναίκες. Στην υπόθεση *Greenpeace Nordic*, οι προσφεύγοντες επικαλούνται την παραβίαση των άρθρων 2 και 8 της ΕΣΔΑ, καθώς εγκαλούν τη Νορβηγία ότι δεν προστάτευσε επαρκώς τους πολίτες, ιδίως τα δικαιώματα στη ζωή και στην ιδιωτική ζωή.

Θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι στις κλιματικές δίκες, σε σχέση με τα άρθρα 2 και 8 της ΕΣΔΑ, προσφορότερη είναι η προσφυγή στο άρθρο 2. Και τούτο διότι το άρθρο 8 αναφέρεται σε κίνδυνο από μια επικίνδυνη δραστηριότητα, η οποία αφορά συγκεκριμένες ομάδες θυμάτων που βρίσκονται σε χωροχρονική εγγύτητα με το γεγονός. Εφόσον η υπερθέρμανση του πλανήτη προκαλείται από τις παγκόσμιες εκπομπές ΑτΘ που συγκεντρώνονται στην ατμόσφαιρα, είναι δύσκολη η εφαρμογή του άρθρου 8 καθόσον ελλείπει η απαιτούμενη από το εν λόγω άρθρο εγγύτητα.

Αντίθετα, το άρθρο 2 της ΕΣΔΑ προσφέρεται περισσότερο διότι, σύμφωνα με τη νομολογία του ΕΔΔΑ, όταν προσβάλλεται το δικαίωμα στη ζωή, είναι το άρθρο 2 που εφαρμόζεται (βλ. ενδεικτικά *Oneryildiz κατά Τουρκίας*, 30.11.2004). Οι κίνδυνοι και οι βλάβες από την κλιματική αλλαγή δεν περιορίζονται χωρικά ούτε σχετίζονται με την εγγύτητα σε δραστηριότητα που εκπέμπει ΑτΘ. Με άλλες λέξεις, προκαλούνται ευρύτερης κλίμακας επιπτώσεις που απειλούν άμεσα το δικαίωμα στη ζωή. Ειδικότερα, ακόμη και αν η κλιματική αλλαγή *per se* δεν πλήττει το δικαίωμα στη ζωή, ωστόσο προκαλεί βλαπτικά γεγονότα πιο συχνά και πιο έντονα (καύσωνες, πλημμύρες, πυρκαγιές κ.λπ.) που απειλούν το δικαίωμα στη ζωή, άμεσα ή έμμεσα (π.χ. σαν αποτέλεσμα της προηγούμενης βλάβης της υγείας).

Περαιτέρω, για την απόδειξη αιτιώδους συνάφειας, οι προϋποθέσεις είναι χαλαρότερες στο άρθρο 2 σε σχέση με αυτές του άρθρου 8. Για την αιτιώδη συνάφεια στο πλαίσιο του άρθρου 2 της ΕΣΔΑ, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι αρκεί η απόδειξη πιθανοτήτων (*LCB v UK* [9.6.1998], σκ. 38, *Öneryildiz*, ό.π., σκ. 93, *Budayeva κ.ά.*, κατά *Ρωσίας*, n. 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02 και 15343/02 [ΕΔΔΑ, 20.03.2008], σκ. 128.) Αντίθετα, στο πλαίσιο του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι επιβάλλεται εύλογη και πειστική απόδειξη σχετικά με την πιθανότητα ύπαρξης αιτιώδους συνάφειας (*Tatar κατά Ρουμανίας*, n. 67021/01 [ΕΔΔΑ, 27.01.2009] σκ. 107.)

γ. Η βλάβη και η αποκατάστασή της

Στις κλιματικές δίκες, ένας από τους προβαλλόμενους ισχυρισμούς είναι ότι η έλλειψη της αναγκαίας κλιματικής φιλοδοξίας των κρατών, δηλαδή η μη λήψη μέτρων μετριασμού, αποτελεί την

αιτία πρόκλησης βλάβης. Η βλάβη, λοιπόν, που συνδέεται άμεσα ή έμμεσα με την κλιματική αλλαγή αποτέλεσε αντικείμενο προσφυγών ή αγωγών ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων και πρόσφατα ενώπιον του ΕΔΔΑ.

Στην υπόθεση *Urgenda* τέθηκε το ζήτημα της ζημίας που προκλήθηκε στην ενάγουσα και στους πολίτες που εκπροσωπεί εξαιτίας της ελλιπούς κλιματικής πολιτικής του κράτους. Στην υπόθεση *Lliuya* τέθηκε για πρώτη φορά η ευθύνη προς αποζημίωση μιας ιδιωτικής εταιρείας για ζημία που επήλθε σε μια απομακρυσμένη περιοχή (Άνδεις) και την οποία υπέστησαν κάτοικοι και εργαζόμενοι της περιοχής. Η αγωγή στηρίζεται στο γεγονός ότι η δραστηριότητα της εταιρείας παράγει υπερβολικές εκπομπές ΑτΘ, εξαιτίας των οποίων προκαλείται η κλιματική αλλαγή. Η τελευταία θέτει σε κίνδυνο ή καταστρέφει την περιοχή του ενάγοντα. Στην αγωγή ζητούνταν από το γερμανικό Δικαστήριο να αναγνωρίσει ευθύνη προς αποζημίωση της εταιρείας RWE και να την καταδικάσει σε καταβολή χρηματικού ποσού. Το Δικαστήριο αναγνώρισε το έννομο συμφέρον του ενάγοντος και εξέδωσε προδικαστική απόφαση για τη διεξαγωγή πραγματογνωμοσύνης σχετικά με την ύπαρξη αιτιώδους συνάφειας (η οποία και έγινε). Η δίκη συνεχίζεται.

Στην υπόθεση *Carvalho*, οι προσφεύγοντες ζήτησαν από το Δικαστήριο να αναγνωρίσει την ευθύνη της ΕΕ για τις βλάβες που προκλήθηκαν εξαιτίας της κλιματικής αλλαγής στην υγεία των δέκα οικογενειών που προσέφυγαν αλλά και στις περιουσίες τους. Η προσφυγή δεν είχε ως αίτημα την οικονομική αποζημίωση των προσφευγόντων αλλά την καταδίκη της ΕΕ για λήψη μέτρων μετριασμού.

Στην υπόθεση “*l’affaire du siècle*” στη Γαλλία, κεντρικό ρόλο είχε η έννοια της «οικολογικής ζημίας» που εισήχθη πρόσφατα στον γαλλικό αστικό κώδικα¹¹. Ο ισχυρισμός αφορούσε την ευθύνη του κράτους, η παράλειψη του οποίου να λάβει τα ενδεικνυόμενα μέτρα δημιουργεί υποχρέωση προς αποζημίωση. Στην πρώτη απόφαση (03.02.2021), το Διοικητικό Πρωτοδικείο του Παρισιού εξομοίωσε την κλιματική αλλαγή προς την οικολογική ζημία και αναγνώρισε την ευθύνη του κράτους καθόσον δεν επέτυχε τους στόχους που είχε ορίσει. Σε μεταγενέστερη απόφαση (14.10.2021) το ίδιο δικαστήριο επέβαλε ως αποζημίωση την αποκατάσταση *in natura* ως συνέπεια των ως άνω παραλείψεων του κράτους, αφήνει δε στην κυβέρνηση την επιλογή των μέτρων που πρέπει να λάβει.

Στην υπόθεση *Grande-Synthe* αναδείχθηκε μια σημαντική όψη της κλιματικής ευθύνης του κράτους, αυτή της προσαρμογής στην κλιματική αλλαγή. Το Conseil d’État έκρινε σε απόφασή του (19.11.2020) ότι το κράτος έχει υποχρέωση να λάβει μέτρα μετριασμού αλλά δεν έχει υποχρέωση να λάβει μέτρα προσαρμογής για τον λόγο ότι στη Γαλλία τα σχέδια προσαρμογής δεν έχουν νομικά δεσμευτικό χαρακτήρα.

Μια άλλη διάσταση της βλάβης είναι η χωρική έκταση των σημαντικών επιπτώσεων στο κλίμα που προέρχονται από ένα έργο, σχέδιο ή πρόγραμμα. Στην υπόθεση *Milieudefensie κατά Royal Dutch Shell*, το Δικαστήριο αποδέχθηκε το αίτημα που υποβλήθηκε από την ενάγουσα, σύμφωνα

¹¹ Article 1246: “*Toute personne responsable d’un préjudice écologique est tenue de le réparer*”. Article 1247: “*Est réparable, dans les conditions prévues au présent titre, le préjudice écologique consistant en une atteinte non négligeable aux éléments ou aux fonctions des écosystèmes ou aux bénéfices collectifs tirés par l’homme de l’environnement*”. Article 1249: “*La réparation du préjudice écologique s’effectue par priorité en nature*”.

με το οποίο η Shell θα πρέπει να μειώσει τις εκπομπές ΑτΘ που παράγει άμεσα κατά τη φάση εξόρυξης και παραγωγής (score 1), έμμεσα μέσω των εγκαταστάσεων αυτών που συμβάλλονται μαζί της, δηλαδή της μεταφοράς και της καύσης ορυκτών υλών για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας (score 2), όπως επίσης και τις εκπομπές που παράγονται από τη χρήση ορυκτών καυσίμων από τρίτους (score 3). Είναι εξαιρετικά σημαντική η κρίση του δικαστηρίου ότι δηλαδή θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι εκπομπές ΑτΘ και στο στάδιο score 3, διότι η συμπερίληψη και αυτών των εκπομπών αυξάνει κατακόρυφα το συνολικό ποσό των ως άνω εκπομπών και με τον τρόπο αυτό καθίσταται πιο αξιόπιστη η εκτίμηση για τις εκπομπές ΑτΘ δραστηριοτήτων και έργων που είναι εκτός του συστήματος εμπορίας δικαιωμάτων εκπομπών (Οδηγία 2018/410)¹².

Σε αντίθεση με την ως άνω ολιστική προσέγγιση, το Συνταγματικό Δικαστήριο της Νορβηγίας υιοθέτησε μια πιο περιοριστική προσέγγιση στην υπόθεση *People v. Arctic Oil* (2021). Έκρινε ότι δεν πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι επιπτώσεις από τη χρήση νορβηγικών ορυκτών καυσίμων που λαμβάνουν χώρα σε απομακρυσμένες περιοχές (όπως ο αρκτικός πόλος) εκτός και αν αποδειχθεί ότι αυτές προκαλούν βλάβη στο νορβηγικό περιβάλλον ενόψει του δικαιώματος σε ένα υγιές περιβάλλον το οποίο αναγνωρίζεται από το νορβηγικό Σύνταγμα. Επίσης, στην υπόθεση για το αεροδρόμιο της Βιέννης (2017) το Συνταγματικό Δικαστήριο της Αυστρίας ανέτρεψε απόφαση του Ομοσπονδιακού Διοικητικού Δικαστηρίου σχετικά με τη δημιουργία τρίτου αεροδιάδρομου. Το Διοικητικό Δικαστήριο ακύρωσε την περιβαλλοντική άδεια για τον λόγο ότι δεν ελήφθησαν υπόψη οι εκπομπές ΑτΘ που παράγονται καθόλη τη διάρκεια της πτήσης από την αναχώρηση του αεροσκάφους μέχρι την άφιξη του. Το Συνταγματικό Δικαστήριο έκρινε ότι πρέπει να λαμβάνονται υπόψη μόνο οι εκπομπές ΑτΘ που παράγονται κατά την απογείωση και την προσγείωση των αεροσκαφών στο αεροδρόμιο της Βιέννης.

Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι η ως άνω απόφαση για το αεροδρόμιο της Βιέννης οδηγήθηκε στην ως άνω κρίση στο πλαίσιο δικαστικού ελέγχου σχετικά με το πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2001/42 για τη στρατηγική περιβαλλοντική εκτίμηση, που είναι τελείως διαφορετικό από το πλαίσιο των ρυθμίσεων του αστικού κώδικα που εφαρμόστηκαν στην υπόθεση *Milieudefensie κατά Royal Dutch Shell*. Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι κατά τον δικαστικό έλεγχο έργων, σχεδίων ή προγραμμάτων που υπάγονται στη διαδικασία της εκτίμησης περιβαλλοντικών επιπτώσεων (Οδηγία 2011/92 και Οδηγία 2001/42), τα δικαστήρια εξέδωσαν αντιφατικές αποφάσεις σχετικά με την ποσοτική εκτίμηση των εκπομπών ΑτΘ, και ειδικότερα εάν πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι άμεσες και έμμεσες εκπομπές ΑτΘ (score 1, score 2 και score 3).

Έτσι, στην υπόθεση *Finch* που αφορά εξόρυξη πετρελαίου¹³ το Δικαστήριο επισήμανε ότι, στην υπόθεση *Royal Dutch Shell* κρίθηκε η υποχρέωση επιμέλειας κατά τον αστικό κώδικα, ενώ

¹² Σχετικά με τις εκπομπές ΑτΘ στο στάδιο score 3 και την ανάγκη εκτίμησής τους, βλ. Greenhouse Gas Protocol. Επίσης, σχετικά με την ανάγκη εκτίμησης όλων των άμεσων και έμμεσων εκπομπών ΑτΘ από έργα, σχέδια ή προγράμματα, έχει αναπτυχθεί ήδη σημαντική θεωρητική συζήτηση βλ. ενδεικτικά, J. Peel, “The Land and Environment Court of New South Wales and the Transnationalisation of Climate Law”, σε: E. Fisher/B. Preston (eds.), *An Environmental Court in Action*, 2022, σελ. 73· J. Foley Hein/N. Jacewicz, *Implementing NEPA in the Age of Climate Change*, Michigan Journal of Environmental & Administrative Law 10(1) 2020· Γ. Μπάλια, «Η κλιματική αλλαγή στην εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων», σε: Γ. Μπάλιας/Ε.-Α. Μαρία/Γ. Καφφές (επιμ.), *Περιβαλλοντικές προκλήσεις στον 21ο αιώνα*, 2020, σελ. 45.

¹³ *Sara Finch v Surrey County Council et al.* [2022] EWCA Civ 187.

στην προκείμενη περίπτωση κρίνεται η νομιμότητα του έργου σύμφωνα με τη νομοθεσία για την περιβαλλοντική αδειοδότηση. Κατέληξε στην κρίση ότι οι εκπομπές ΑτΘ στο στάδιο score 3 δεν ανήκουν στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2011/92 σχετικά με το υπό κρίση σχέδιο εξόρυξης και, συνεπώς, δεν πρέπει να λαμβάνονται υπόψη από τη ΜΠΕ¹⁴. Σε αντίθετη κατεύθυνση σε σχέση με την υπόθεση *Royal Dutch Shell* κινήθηκε το Δικαστήριο στην υπόθεση *Gloucester Resources*¹⁵, το οποίο έκρινε ότι οι επιπτώσεις των εκπομπών ΑτΘ του score 3 θα πρέπει να αξιολογηθούν στο υπό κρίση έργο (επρόκειτο για επιφανειακή εξόρυξη άνθρακα)¹⁶.

II. ΟΙ ΚΛΙΜΑΤΙΚΕΣ ΔΙΚΕΣ ΔΙΑΠΕΡΝΟΥΝ ΠΟΛΛΟΥΣ ΤΟΜΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

1. ΤΟ ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Η αρχή της αστικής ευθύνης, σημαντικός πυλώνας του ιδιωτικού δικαίου και θεμέλιο των σχέσεων μεταξύ ιδιωτών ή μεταξύ ιδιωτών και πραγμάτων, καταλαμβάνει σημαντική θέση στις κλιματικές δίκες. Στην υπόθεση *Urgenda* (24.06.2015) το Δικαστήριο της Χάγης υποχρέωσε το κράτος να λάβει όλα τα αναγκαία μέτρα ώστε να μειωθούν οι εκπομπές ΑτΘ τουλάχιστον κατά 25% έως το 2020 σε σχέση με τις εκπομπές του 1990. Το Δικαστήριο στηρίζεται στην αστική ευθύνη (άρθρο 6.162, παράγραφος 2 του αστικού κώδικα) και την απορρέουσα από αυτό αρχή της προστασίας και της επιμέλειας που ήδη είχε ερμηνευτεί από τη νομολογία. Ανήκει, λοιπόν, στο κράτος να σεβαστεί την ως άνω αρχή οσάκις πρέπει να αποτρέψει ένα προβλέψιμο κίνδυνο, όπως είναι η επικίνδυνη κλιματική υπερθέρμανση στη βάση επιστημονικών δεδομένων.

Η απόφαση *Urgenda* είχε άμεση αντανάκλαση σε άλλα κράτη. Συγκεκριμένα, στην υπόθεση *Klimaatzaak* στο Βέλγιο, από τους ενάγοντες προβλήθηκε για πρώτη φορά σε βελγικό δικαστήριο η παράλειψη, εκ μέρους του κράτους, του καθήκοντος επιμέλειας σχετικά με την κλιματική του πολιτική. Η ως άνω παράλειψη συμβάλλει, σύμφωνα με τους ενάγοντες στην υπερθέρμανση του κλίματος, η οποία βαίνει επιταχυνόμενη. Προέβαλαν, επίσης, ότι πληρούνται οι προϋποθέσεις της εξωσυμβατικής ευθύνης (άρθρα 1382 και 1383 του ΑΚ). Το αστικό δικαστήριο, κάνοντας αναφορές στη σύγχρονη επιστημονική γνώση για το κλίμα, αποδέχθηκε τον ως άνω ισχυρισμό των εναγόντων, υπογράμμισε δε ότι οι δημόσιες αρχές δεν μπορούν να απαλλαγούν από τις εθνικές, ευρωπαϊκές ή διεθνείς υποχρεώσεις τους.

Σχετικά με την αστική ευθύνη ιδιωτικών εταιρειών ασχολήθηκαν αρκετά δικαστήρια, μεταξύ των οποίων ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι υποθέσεις *Lliuya* στη Γερμανία (αναφερθήκαμε παραπάνω) και *Shell* στις Κάτω Χώρες (στην οποία επίσης αναφερθήκαμε παραπάνω). Ωστόσο, επειδή η τελευταία είναι η σημαντικότερη δίκη αυτού του είδους μέχρι τώρα, θα ήταν σκόπιμο να συμπληρώσουμε τα εξής. Το Δικαστήριο της Χάγης ερμήνευσε το καθήκον επιμέλειας ως την υποχρέωση μετριασμού της κλιματικής αλλαγής, μέσω της μείωσης των εκπομπών CO₂ που προέρχονται από την εν λόγω εταιρεία από τις παγκόσμιες δραστηριότητές της, τουλάχιστον

¹⁴ Ibidem [73]. Για μια αναλυτικότερη προσέγγιση του ζητήματος, βλ. Γ. Μπάλια, «Η κλιματική αλλαγή στην εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων», ό.π.

¹⁵ *Gloucester Resources Ltd. v Minister of Planning and Another* [2019] NSWLEC 7 (Αυστραλία).

¹⁶ Ibidem, [486-513]

κατά 45% έως το 2030 σε σχέση με τα επίπεδα του 2019. Το Δικαστήριο στηρίζεται στην υπόθεση ότι το απαιτούμενο επίπεδο των μέτρων μετριασμού μπορεί να συναρτάται άμεσα με τους παγκόσμιους στόχους μετριασμού και τη σύγχρονη επιστημονική γνώση για το κλίμα¹⁷. Το ως άνω καθήκον ερμηνεύτηκε υπό το φως της ευθύνης της επιχείρησης στη «ζώνη επιρροής» της. Σύμφωνα, λοιπόν, με την απόφαση η εταιρεία είναι υποχρεωμένη να μεταβάλει τη στρατηγική της σχετικά με τις εκπομπές ΑτΘ και θα πρέπει, επίσης, να δικαιολογήσει από τούδε και στο εξής τον τρόπο με τον οποίο θα το κάνει για το σύνολο των δραστηριοτήτων της. Ασκήθηκε έφεση και η υπόθεση είναι σε εκκρεμότητα.

2. ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Συνταγματικές διατάξεις διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην εφαρμογή των κρατικών υποχρεώσεων έναντι της κλιματικής απορρύθμισης, στα κράτη όπου ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων σε αυτό το πεδίο είναι επιτρεπτός. Το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας στην υπόθεση *Neubauer* (24.03.2021) υπογράμμισε ότι οι διατάξεις του ομοσπονδιακού νόμου για το κλίμα ήταν αναποτελεσματικές, καθώς προέβλεπαν ότι η βασική προσπάθεια μείωσης των εκπομπών ΑτΘ θα γίνει μετά το 2030. Το Άρθρο 20α του Θεμελιώδους Νόμου ορίζει ότι, αναλαμβάνοντας την ευθύνη του έναντι των μελλοντικών γενεών, το κράτος προστατεύει ομοίως τα φυσικά θεμέλια της ζωής και τα ζώα. Κατά συνέπεια, το κράτος επιβάλλει περιορισμούς στις ατομικές ελευθερίες που είναι αναγκαίοι για τη μείωση των εκπομπών ΑτΘ και τους οποίους (περιορισμούς) δεν μπορεί να υφίστανται μόνο οι μελλοντικές γενεές. Το Δικαστήριο προχώρησε σε μια πλήρη και σε βάθος ανάλυση της κατάστασης της επιστήμης για το κλίμα, κάνοντας άμεσες αναφορές στην υπόθεση *Urgenda*, ανέπτυξε δε τις σκέψεις του βασιζόμενο στην έννοια του «εθνικού προϋπολογισμού άνθρακα» ως το πλαίσιο λήψης μέτρων μετριασμού.

Στο ίδιο μήκος κύματος αλλά σε υπόθεση που δεν αφορά το κλίμα κινήθηκε και το Συνταγματικό Συμβούλιο της Γαλλίας. Σε απόφαση του (n. 2019-823 QPC, 31 janvier 2020, *Union des industries de la protection des plantes*) ανήγαγε σε επίπεδο συνταγματικής αξίας την προστασία του περιβάλλοντος, κοινή κληρονομιά των ανθρώπων, και την προστασία της υγείας, υπογραμμίζοντας ότι «το μέλλον και η ίδια η ύπαρξη της ανθρωπότητας είναι αδιαχώριστες από το φυσικό της περιβάλλον». Ομοίως, το ίδιο Δικαστήριο σε πρόσφατη απόφασή του (n. 2023 QPC du 27 octobre 2023, *Association Meuse nature environnement et autres*) έκρινε ότι:

«6. [...] *Lorsqu'il adopte des mesures susceptibles de porter une atteinte grave et durable à un environnement équilibré et respectueux de la santé, le législateur doit veiller à ce que les choix destinés à répondre aux besoins du présent ne compromettent pas la capacité des générations futures et des autres peuples à satisfaire leurs propres besoins, en préservant leur liberté de choix à cet égard*».

Με την εν λόγω απόφαση το Δικαστήριο διεύρυνε την έννοια και το πεδίο του δικαιώματος σε

¹⁷ Να σημειωθεί ότι την ίδια περίοδο ο ΟΗΕ (UNEP) δημοσίευσε την έκθεση *The Production Gap*, η οποία αναφέρει ότι οι εταιρείες σχεδιάζουν να παραγάγουν έως το 2030 δύο φορές περισσότερα ορυκτά καύσιμα από αυτά που θα ήταν συμβατά με τη μείωση της υπερθέρμανσης του πλανήτη κατά 1.5°C.

ένα περιβάλλον υγιές και ισορροπημένο χάρις σε μια γέφυρα που πρέπει να υπάρχει μεταξύ των γενεών αλλά και μεταξύ των λαών. Με άλλες λέξεις, δεν υπάρχει από τη μία πλευρά ένα δικαίωμα στο περιβάλλον της τωρινής γενεάς και, από την άλλη, ένα δικαίωμα των μελλοντικών γενεών και, επίσης, των άλλων λαών. Ωστόσο, άλλα Συντάγματα αποδείχθηκαν ανεπαρκή να αντιμετωπίσουν τις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής. Ενδεικτική είναι η περίπτωση της Νορβηγίας όπου στην υπόθεση *People v. Arctic Oil*, στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω, το Συνταγματικό Δικαστήριο της χώρας περιόρισε την εμβέλεια του Συντάγματος αναφορικά με την κλιματική αλλαγή.

3. ΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ

Στο διεθνές δίκαιο περιβάλλοντος μια βασική αρχή είναι αυτή της μη πρόκλησης σημαντικής βλάβης στο περιβάλλον. Η υποχρέωση της μη πρόκλησης βλάβης αναφέρεται στο προοίμιο της Σύμβασης των ΗΕ για το κλίμα (1992) και έχει μεταφερθεί και στην ενωσιακή έννομη τάξη (Κανονισμός 2018/841 για τον μηχανισμό ανάκαμψης και ανθεκτικότητας). Η ως άνω αρχή, η οποία επιβάλλει στα κράτη την υποχρέωση να ελέγχουν τη συμπεριφορά δημόσιων και ιδιωτικών φορέων, βρήκε τη θέση της και σε κλιματικές δίκες στην Ευρώπη. Έτσι, στην υπόθεση *Urgenda* το Δικαστήριο έκρινε ότι «η αρχή της μη πρόκλησης βλάβης είναι μια παραδεδεγμένη αρχή του διεθνούς δικαίου σύμφωνα με την οποία τα κράτη δεν πρέπει να προκαλούν βλάβη το ένα στο άλλο...». Αυτό σημαίνει ότι τα κράτη πρέπει να βελτιώσουν τη συμβολή τους στη μείωση των εκπομπών Ατθ, κυρίως στο πλαίσιο «των εθνικών συνεισφορών» όπως αυτές ορίζονται στη Συμφωνία του Παρισιού, ώστε να επιτευχθεί ο στόχος της συγκράτησης της μέσης θερμοκρασίας του πλανήτη κάτω από τους 2 βαθμούς Κελσίου σε σχέση με τα προβιομηχανικά επίπεδα με προσπάθεια για κάτω από τους 1,5 βαθμούς Κελσίου. Στην τελευταία απόφαση *Urgenda* (2019), το Ανώτατο Δικαστήριο της χώρας έκρινε ότι κάθε κράτος οφείλει, δυνάμει της αρχής της μη πρόκλησης σημαντικής βλάβης, να υλοποιήσει τη δική του συνεισφορά στη μείωση των εκπομπών Ατθ και να συμβάλει έτσι στην επίτευξη του στόχου που θεωρείται επιβεβλημένος από τη διεθνή κοινότητα.

Σύμφωνα με την ως άνω ερμηνεία του Ανώτατου Δικαστηρίου των Κάτω Χωρών, η εν λόγω αρχή βρίσκει τη θέση της στις κλιματικές δίκες. Ωστόσο, παραμένουν ακόμη αρκετές ασάφειες κυρίως σε ότι αφορά το περιεχόμενο της υποχρέωσης και της πιθανής αποκατάστασης. Να σημειωθεί ότι η υπόθεση *Urgenda* αποτελεί εξαίρεση σε σχέση με άλλες κλιματικές δίκες στην Ευρώπη. Π.χ., η ως άνω αρχή της μη πρόκλησης σημαντικής βλάβης δεν έγινε αποδεκτή στη νορβηγική υπόθεση *People v. Arctic Oil* ούτε στην ελβετική υπόθεση *Verein KlimaSeniorinnen*. Με βάση τα παραπάνω φαίνεται ότι είναι δύσκολη η εφαρμογή της εν λόγω αρχής από τα εθνικά δικαστήρια.

Ιδιαίτερη θέση στο διεθνές δίκαιο περιβάλλοντος καταλαμβάνει η Συμφωνία του Παρισιού. Στην υπόθεση για το αεροδρόμιο της Βιέννης, οι αιτούσες προέβαλαν τον ισχυρισμό ότι οι διεθνείς υποχρεώσεις της Αυστρίας που προκύπτουν από τη Συμφωνία του Παρισιού επιβάλλουν στις αρχές να εντάξουν τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής στη στάθμιση των συμφερόντων κατά τη διαδικασία της λήψης απόφασης σχετικά με την περιβαλλοντική αδειοδότηση σχεδίων και έργων. Σε πρώτο βαθμό (στο Ομοσπονδιακό Διοικητικό Δικαστήριο) έγινε δεκτός ο ισχυρισμός, για να ανατραπεί στη συνέχεια από το Συνταγματικό Δικαστήριο που δίκασε κατ' έφεση, με το

επιχείρημα ότι η Συμφωνία του Παρισιού δεν μπορεί να τύχει εφαρμογής στην παρούσα υπόθεση καθόσον δεν πρόκειται για νομικά δεσμευτικό κείμενο.

Ωστόσο, διαφορετική ήταν η άποψη που επικράτησε στο Εφετείο του Λονδίνου στην υπόθεση του αεροδρομίου Heathrow. Ανατρέποντας την απόφαση του πρωτοβάθμιου δικαστηρίου, το Εφετείο έκρινε ότι το εθνικό σχέδιο των αεροδρομίων του Ηνωμένου Βασιλείου, το οποίο προέβλεπε την επέκταση του αεροδρομίου με την κατασκευή τρίτου αεροδιαδρόμου, ήταν παράνομο διότι δεν ελάμβανε υπόψη τους στόχους της Συμφωνίας του Παρισιού. Η απόφαση δεν θεωρούσε ότι η Συμφωνία του Παρισιού είναι νομικά δεσμευτική, έκρινε ωστόσο ότι έπρεπε «να ληφθεί υπόψη». Η απόφαση του Εφετείου ανατράπηκε στη συνέχεια από το Ανώτατο Δικαστήριο του Ηνωμένου Βασιλείου (16.12.2020) το οποίο δεν ασχολήθηκε με τη νομική αξία της Συμφωνίας του Παρισιού, αλλά αντίθετα εκτίμησε ότι το εθνικό σχέδιο των αεροδρομίων ήταν εναρμονισμένο με τους στόχους της, όπως αυτοί ορίζονται στο άρθρο 2 της Συμφωνίας.

Προς την ίδια κατεύθυνση κινήθηκε και το γαλλικό Conseil d'État στην υπόθεση *Grande-Synthe* (19.11.2020). Το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι «τόσο η ΕΕ όσο και η Γαλλία, ως συμβαλλόμενα μέρη στη Συμφωνία του Παρισιού, δεσμεύονται να αγωνιστούν εναντίον των καταστροφικών επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής». Στη συνέχεια εκτίμησε ότι «εάν οι προβλέψεις της Συμφωνίας χρειάζονται την έκδοση συμπληρωματικών πράξεων για να παράγουν αποτέλεσμα και, κατά συνέπεια, στερούνται άμεσου αποτελέσματος, ωστόσο πρέπει να λαμβάνονται υπόψη κατά την ερμηνεία των διατάξεων του εσωτερικού δικαίου, κυρίως αυτών που αναφέρονται στους στόχους της Συμφωνίας, οι οποίες έχουν σκοπό να τους θέσουν σε εφαρμογή». Αξίζει να επισημανθεί ότι έχει αναπτυχθεί μια πολύ ενδιαφέρουσα θεωρητική συζήτηση αναφορικά με τη νομική δεσμευτικότητα διατάξεων της Συμφωνίας του Παρισιού με συγκλίνουσες αλλά και αποκλίνουσες απόψεις¹⁸.

4. ΟΙ ΕΘΝΙΚΕΣ ΝΟΜΟΘΕΣΙΕΣ

Στη Γαλλία το Conseil d'État στην υπόθεση *Grande-Synthe* στηρίχθηκε στην εθνική στρατηγική χαμηλού άνθρακα την οποία θεώρησε ότι είναι νομικά δεσμευτική. Το εν λόγω κείμενο επιβάλλει στο κράτος να υλοποιήσει δημόσιες πολιτικές μείωσης των εκπομπών Ατθ, ώστε να επιτευχθεί η κλιματική ουδετερότητα έως το 2050. Από την πλευρά του, το Ανώτατο Δικαστήριο της Ιρλανδίας στην υπόθεση *Friends of the Irish Environment κατά Ιρλανδίας* έκρινε ότι η εφαρμογή της εθνικής νομοθεσίας (Climate Action and Low Carbon Development Act 2015) είναι αρκετά ασαφής με συνέπεια να μην μπορεί να παραγάγει δεσμευτικά αποτελέσματα. Επεσήμανε ότι το υπό κρίση έργο δεν διαθέτει το απαιτούμενο επίπεδο λεπτομερών κατευθύνσεων οι οποίες προβλέπονται από τη νομοθεσία. Στο Ηνωμένο Βασίλειο

¹⁸ Βλ. ενδεικτικά Β. J. Preston, *The Influence of the Paris Agreement on Climate Litigation: Causation, Corporate Governance and Catalyst*, *Journal of Environmental Law*, 33/2021, σελ. 227-256· Ε. Brosset/S. Maljean-Dubois, "The Paris Agreement, EU Climate Law and the Energy Union", σε: Μ. Peeters/M. Eliantonio (eds.), *Research Handbook on EU Environmental Law*, 2020, σελ. 412· J. Vinuales, *The Paris Agreement on Climate Change: Less is More*, 2017, διαθέσιμο στο [link](#). Για την επίπτωση που έχει η Συμφωνία του Παρισιού στα εθνικά δικαστήρια, βλ. ιδίως S. Maljean-Dubois, *Climate litigation: The impact of the Paris Agreement in national courts*, *The Taiwan law review* 2022, 324, σελ. 211-222.

στην υπόθεση *Birmingham Highway*¹⁹ το Εφετείο υπέβαλε σε δικαστικό έλεγχο το κατά πόσο ένα έργο υποδομής υπηρετεί τους στόχους της εθνικής νομοθεσίας (Climate Change Act 2008). Ομοίως, στο Ηνωμένο Βασίλειο, στην υπόθεση *ClientEarth v Shell*²⁰ οι ενάγοντες, στηριζόμενοι στην εθνική νομοθεσία (Companies Act 2006), ισχυρίστηκαν ότι η εναγόμενη εταιρεία παραβιάζει την ως άνω νομοθεσία διότι δεν υιοθέτησε μια στρατηγική ενεργειακής μετάβασης που θα είναι ευθυγραμμισμένη προς τους στόχους της Συμφωνίας του Παρισιού καθώς συνεχίζει να αναπτύσσει δραστηριότητες εξόρυξης και χρήσης πετρελαίου και φυσικού αερίου. Η συνέχιση, λοιπόν, της ίδιας στρατηγικής από την εταιρεία, παραβιάζει, κατά την ενάγουσα, τις αρχές της ορθολογικής δράσης και της καλής πίστης που πρέπει να ακολουθεί το διοικητικό συμβούλιο της εταιρείας σύμφωνα με την ως άνω εθνική νομοθεσία. Η αγωγή απορρίφθηκε και έχει ασκηθεί έφεση²¹.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Οι παραπάνω επισημάνσεις δείχνουν ότι το κανονιστικό πλαίσιο και οι δικαστικές αποφάσεις, στην περίοδο της οικολογικής μετάβασης την οποία διανύουμε, προσπαθούν να δομήσουν ένα πλαίσιο αποτελεσματικής αντιμετώπισης της κλιματικής αλλαγής²². Αυτό υλοποιείται με δύο μεθόδους: Η πρώτη έχει να κάνει με την ερμηνεία και εφαρμογή διατάξεων, ώστε τα κράτη να λαμβάνουν τα αναγκαία και κατάλληλα μέτρα που θα ευθυγραμμίζονται με τους θεσπισμένους κλιματικούς στόχους είτε σε εθνικό είτε σε υπερεθνικό ή διεθνές επίπεδο. Η δεύτερη έχει να κάνει με την προσπάθεια δημιουργίας αντιστάσεων έναντι ισχυρών οικονομικών φορέων οι οποίοι αντλούν κέρδη από τις δραστηριότητες που προκαλούν την κλιματική αλλαγή, αλλά και έναντι του κινδύνου να εργαλειοποιηθεί η ανάγκη για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής από τους εν λόγω φορείς. Αυτό γίνεται κυρίως μέσω δράσεων των οικονομικών φορέων που εντάσσονται μεν στα μέτρα μετριασμού πλην όμως, αρκετές φορές, αυτό συντελείται εις βλάβην άλλων περιβαλλοντικών στόχων, όπως συμβαίνει με την εκκέρσωση δασών και δασικών εκτάσεων ή με την καταστροφή σημαντικών φυσικών οικοτόπων και ειδών.

Έχουμε εισέλθει στην ανθρωπόκαινο περίοδο της ανθρωπότητας, η οποία χαρακτηρίζεται από την επιτάχυνση των συνεπειών των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στη φύση και στον άνθρωπο, όπως είναι τα ακραία καιρικά φαινόμενα (πλημμύρες, μεγαπυρκαγιές, καύσωνες ερημοποίηση κ.λπ.). Με άλλες λέξεις, είμαστε σε μια χρονική στιγμή στην οποία δεν είναι σε κίνδυνο μόνο τα δικαιώματα αλλά έχουν ήδη χαθεί ζωές εξαιτίας της κλιματικής αλλαγής. Θα ήταν, λοιπόν, εσφαλμένη νομική προσέγγιση εάν η δικαιοσύνη δεν συνέδεε την κλιματική αλλαγή με τα δικαιώματα του ανθρώπου και με τη δημιουργική ερμηνεία και εφαρμογή των νομικών κανόνων, καθόσον η οικολογική επείγουσα κατάσταση απαιτεί την ανάλογη νομική απάντηση. □

¹⁹ *R. (on the application of Christopher Packham) v. Secretary of State for Transport* [2020] EWCA Civ 1004.

²⁰ *ClientEarth v Shell Plc* [2023] EWHC 1137 (Ch). *ClientEarth v Shell Plc* [2023] EWHC 1897 (Ch).

²¹ Για μια σε βάθος ανάλυση αυτής της πολύ ενδιαφέρουσας υπόθεσης, βλ., P. Iglesias-Rodriguez, *ClientEarth v Shell plc and the (Un)Suitability of UK Company Law and Litigation to Pursue Climate-Related Goals*, *Journal of Environmental Law* 35/2023, σελ. 445-454.

²² O. Barriere, *L'urgence écologique, un impératif juridique*, *Revue juridique de l'environnement* 2022/HS21 (No SPECIAL), σελ. 35-69.